

**ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆ Ի ՏՈՃԿԱՍՏԱՆ Ի ԺԹ ԴԱՐՈՒ
ՎԵՐՆԱԳՐՈՎ**

Պ. ՏՈՒԱՅԹ ԲՈՂՈՓԱԿԱՆ ՔԱՐՈՉՉԻՆ ԳԻՐԲԸ.

Ա.

Կրօնը կրսիրենք ու կրարգենք, անոր համար ալ կրօնի վրայ պետք չեղած ատեն վիճաբանութիւն ընելէն կրսորդինք. բայց նոյն կրօնասիրութիւնը կըստիպէ զմեզ որ ճշմարտութեան եւ արդարութեան պաշտպան կենանք մեր կողմանէ ընդդէմ որ եւ իցէ յարձակման՝ երբոր յոյս ունենանք թէ ձայներնիս պիտի լսուի : Այս մտքով հասկընալու է մեր խօսքն որ ամսագրոյս սկիզբէն ըսած ենք թէ կրօնական վեճերէ հեռու պիտի կենանք :

Ազգերնիս կրսիրենք ու կըպատուենք. իր կատարելութիւններն ու խաւարիւնները կըմեծարենք ու կըհոգակենք, խեղճութիւններն ու պակասութիւնները՝ զոնէ օտարաց առջեւ՝ կըմեծենք ու կըպարտըկենք : Մտքերնիս դրած ենք թէ ասով միայն կրնանք մեր ազգը շինատեցընել յառաջագիծութեան ճամբուն մէջ, այլ մանաւանդ քաջալերել. ուրիշներուն ալ իր աղէկութիւնները միայն ճանչցընելով՝ անոնց մտադրութեանն ու օգնութեանը արժանաւոր երեւցընել զինքը : Եւ անաքաղաքական խնդիրներու մէջ ալ ասկեց անդին նպատակ մը չենք դրած մտքերնիս :

Այս կրօնասիրական եւ ազգասիրական կրկին զգացմունքներով վառուած, ինչ որ մեր ազգին մէջ կըպատանի մխրթարական բան՝ կըփափաքինք հոգակել, տխրականները երբոր փարատելու անկարող տեսնենք զմեզ՝ կը տրտմինք, ու որչափ որ կարելի է կըջանանք որ չխմանալու զարնենք, բայց դրսեցիք ինչ որ հրատարակեն ազգին վրայ՝ մեզի պարտք դրած ենք անոնց խօսքերը քննել, ճշմարիտը զոհութեամբ ընդունիլ եւ սուտը հերքել :

Անա այս զգածմանց մէջ էինք երբ որ տեսանք այս օրերս Պարոն Տուայք անունով բողոքական քարոզչին մէկ զիրքը, որուն վերնագիրն է, « Քրիստոնէութիւն ի Տաճկաստան յիսնևտասներորդ դարու, կամ Պատմութիւն բողոքական նորոգութեան որ կատարի յեկեղեցւոյ ազգին Հայոց, շարագրեալ ի Պ. Տուայք քարոզչէ, եւ քարգմա-

LE CHRISTIANISME EN TURQUIE AU XIXe SIÈCLE,

OUVRAGE DU RÉV. DWIGHT, MISSIONNAIRE

PROTESTANT.

I.

Il est de notre devoir d'aimer et de respecter la religion, et c'est justement pour cela que nous évitons les discussions religieuses à tout propos. Cependant notre amour pour elle nous oblige à prendre la défense de la vérité et de la justice, toutes les fois qu'elles sont attaquées et que nous avons l'espoir d'être écoutés. Ce n'est que dans ce sens qu'il faut entendre ce que nous avons dit, dès le commencement de notre travail, relativement à l'intention que nous avons de nous abstenir de querelles religieuses.

Nous aimons et respectons aussi notre nation; nous apprécions et proclamons ses qualités; nous tâchons de cacher ses misères et ses défauts, au moins aux yeux des étrangers: nous sommes persuadés que c'est l'unique moyen de ne pas décourager nos compatriotes dans la voie du progrès, mais, au contraire, de les y encourager davantage. Nous espérons aussi les faire paraître dignes de l'attention et des secours des autres nations, en leur faisant connaître ces bonnes qualités. Si quelquefois nous essayons de traiter quelque question politique, ce n'est que dans ce but que nous le faisons.

Pénétrés de ce double sentiment, religieux et patriotique, nous nous empressons de publier toutes les notices consolantes dès qu'elles viennent à notre connaissance; quant aux événements fâcheux, lorsqu'il ne nous est pas permis d'y porter remède, nous en gémissons et faisons notre possible pour ne pas nous en apercevoir; mais tout ce que les étrangers disent sur le compte de notre nation, nous croyons de notre devoir de l'examiner avec attention, d'admettre avec satisfaction la vérité, et de refuser tout ce qui s'en écarte.

C'est dans cette disposition d'esprit que nous avons lu l'ouvrage du Révérend H.-G.-O. Dwight, missionnaire protestant de Constantinople, intitulé: *Le Christianisme en Turquie au XIXe siècle, ou Exposé de la réformation protestante s'accomplissant dans l'Eglise arménienne*, par le Rév. H.-G.-O. Dwight, ouvrage traduit de l'anglais, Paris, 1855.

նեալ յանգղիական լեզուէ ի գաղղիական. Փարիզ, 1855 : »

Կարդացինք գրուածքը նետաքրքրութեամբ, սրտցաւութեամբ, համբերութեամբ եւ զարմամբ, բայց չկրցանք հաւատալ ամեն պատմածներուն. կախ բողոցինք մեր դատաստանը մինչեւ որ նոյն պատմուած բաներուն ստուգութիւնը հակառակ կողմի գրուածքէ մըն ալ ընդունինք, երբ յուսալի է ընդունել : Կրփափաքինք որ եւրոպացի ընթերցողք ալ մեզի պէս ընեն այս կողմանէ՝ քէ որ չեն ուզեր խաբուիլ. եւ այս մեր փափաքանաց իրաւացի ըլլալուն իբրեւ փոքրիկ ապացոյց մը տանք՝ գրքին յառաջարանական տեղեկութիւնը :

Հայոց ազգին մեջ քսանընինգ տարիէն աւելի կեցող, անոնց ամեն աստիճանի անձանցը նետ տեսնուելու առիք ունեցող, բանը գործը այն ազգին հին կրօնը վերցընել ու տեղը նոր մը հաստատելը իրեն պարտք դնող մարդը, ինչպէս է Պ. Տուայքը, կրնայ արդեօք աներկբայ հաւատք մը պահանջել մեզմէ իր պատմած բաներուն ստուգութեանը՝ մինչդեռ կրտսեանէք որ իր յառաջարանութեանը մեջ սխալները կը վերստան Հայոց դասանալին ու սովորութեանցը վրայ : Երբեւնի անգիտութեամբ մը գրեր է, բերեալ քերեւայ պակասութիւնը, եւ պատմածներուն գոնէ հիմունքն ընդունելի ըլլան իբրեւ հաւանական. իսկ երբ կամաւոր է, ինչպէս որ կասկածողներ կրնան գտնուիլ, յայտնի է քէ բոլոր գիրքն ալ ինք իրմէ վար կիչնայ :

Յառաջարանութիւնը կամ գիրքը այնպիսի կերպով մը կըսկսի որ իրացընէ եւրոպացի ընթերցողին նետաքրքրութիւնը կը շարժէ կարդալու. վասն զի առանկ կըսէ. « Ո՞վ են Հայերը. ուսկից եկած են. ո՞ր բնակած են. ինչ է իրենց կրօնը. « որչափ է իրենց քիւր. ինչպէս է իրենց քաղաքական եւ ընկերական վիճակը : » Թէ որ այս հարցմանց ճիշդ ու ճշմարիտ պատասխաններ տար, ինչպէս որ մէկէն կըլսոտանայ, շատ հաւանական է որ իր վախճանին ջնասներ ալ նէ՝ կըմօտենար անոր. իսկ քէ ինքք ինչ կերպով տուեր է այն պատասխանները՝ հարկ կը համարինք հոս համառօտիւ նշանակել :

« Հայերը ո՞վ են » հարցմունքին պատասխանելով՝ կըսէ Պարոն Տուայք քէ « Հայոց պատմութեան « առաջին ժամանակները՝ Ասիոյ գրեթէ բոլոր « ազգաց պատմութեանը պէս անստուգութեամբ « ու մրութեամբ պատմած են. եւ այս կողմանէ

Il va sans dire que nous avons lu cet ouvrage avec un vif intérêt, comme aussi avec une douleur profonde et un juste étonnement; cependant, loin de croire à tout ce qui y est exposé, nous avons jugé prudent d'attendre du parti opposé une réponse que nous avons le droit d'espérer. Il serait à désirer que les lecteurs européens eux-mêmes en fissent autant, afin de ne pas se laisser induire en erreur. Nous analysons, comme une preuve de ce que nous venons d'avancer, l'*Introduction* de l'ouvrage.

Le Rév. Dwight, qui demeure depuis plus de vingt-cinq ans parmi la nation arménienne, a eu l'occasion de voir des hommes de tous les rangs; il s'est occupé constamment de la tâche de détruire l'ancienne croyance de ce peuple, pour la remplacer par une toute nouvelle. Un tel écrivain aura-t-il le droit d'exiger de nous une foi absolue à la véracité de toutes ses assertions, lorsque nous voyons que son *Introduction* même est pleine d'inexactitudes sur la croyance et les rites des Arméniens? Si l'on pouvait attribuer ces inexactitudes à une ignorance involontaire, la faute en serait diminuée, et les récits recevraient un cachet de probabilité, au moins pour le fond; mais, si cette ignorance est volontaire, ainsi qu'on a tout lieu de le soupçonner, il est évident que l'ouvrage perd toute son importance.

Le commencement de l'*Introduction* à l'ouvrage est propre, en effet, à exciter la curiosité du lecteur européen; car il dit : « Qui sont les Arméniens? « quelle fut leur origine? où ont-ils habité? quelle « est leur religion? Leur nombre? leur position ci- « vile et sociale? » Si l'auteur avait répondu à ces questions d'une manière exacte et loyale, ainsi qu'il le promettait, il est très-probable qu'il se serait rapproché du but qu'il s'était proposé, quoiqu'il ne l'ait pas atteint. Nous croyons devoir rapporter ici les points les plus saillants de ses réponses :

A la question : « Qui sont les Arméniens? » M. Dwight répond : « Les premiers temps de l'histoire des Arméniens, comme de celle de presque « toutes les nations d'Asie, sont enveloppés d'incertitude et d'obscurité; et, dans l'état de nos

« հիմալուան ատեն զանուած տեղեկութեանց մէջ
« դիւրին բան չէ առասպելը ճշմարտութենէն
« որովհետեւ : » Թէ որ Պ. Տուայր իրացընէ հիմա-
կուան տեղեկութեանց հմուտ ըլլար, անշուշտ
ինքն ալ պիտի վկայէր ուրիշ շատ եւրոպացոց
հետ թէ երբայեցոց պատմութենէն ետքը արեւե-
լեան ազգաց մէջ Հայոց պատմութիւնն է ամենէն
աւելի ստուգութիւն ունեցողը : Բայց այս սկզբ-
նաւորութեամբ ալ կրնաստատուի մեր կասկածը
թէ Պ. Տուայրը մասնաւոր ջանք մը ունի (ինչպէս
որ բոլոր գրութիւնքն մէջ ալ կերեւնայ) Հայոց
օրրոտը պաղեցընելու իրենց նախնի պարծանքնե-
րէն՝ որպէս զի աւելի դիւրաւ ձգէ զիրենք նորա-
սիրութեան մէջ : Այսու տեսութեամբ միայն կրնայ
մեկնուիլ նաեւ այն դժուարութիւնը որով հազիւ
թէ տարակուսելով մը կըլլի ինչ ատենի Հայոց
աշխարհաքարոզ քաջաստուքիւնը : « *Կըրնայ*
« թէ ինչ Հայերը քաջասիրտ ու պատերազմասեր
« են եղեր. Քսենոփոնին մէջ շատ անգամ կըլլի-
« շուին » կըսէ : Այս անոր կըրնմանի որ մէկը ուզեր
Հոովմայեցոց ինչ ազգ ըլլալը Բուզանդին մէջ
անոնց շատ անգամ յիշուած ըլլալէն հասկընալ :

« Հայերն ի սկզբան կռաւաղաւ եին, եւ նոյն
« իսկ իրենց պատմագրաց խօսքին նայելով՝ եր-
« կու անգամ քրիստոնէայ եղած են » կըսէ, փո-
խանակ ըսելու թէ քրիստոնէութիւնը երկու ան-
գամ քարոզուեր է իրենց, ու բոլոր ազգին դարձը
երկրորդ անգամին միայն եղեր է : Հայ պատմա-
գիր մը չկայ ամենեւին որ Պ. Տուայրին ըսածը
գրած ըլլայ :

« Այն ատենները, կըսէ, — այսինքն երրորդ
« դարուն վերջերը, — Գրիգոր՝ որ *Լուսաւորիչ* ալ
« կըսուի (զոր փակագծով *լուսաւորեալ* կըբարգ-
« մանէ, քերես զիտութեամբ ու մասնաւոր դիտ-
« մամբ) Հայոց բազաւորական ցեղէն, *քրիստո-*
« *նէայ եղաւ* : Յետոյ բազաւորին ծառայութեանը
« մէջ մտաւ, ու կուռք պաշտել չուզելուն համար
« ջարաջար հայածանք քաշեց : *Կըսեն* թէ առաջ
« տասնըջորս տարի բանալ կեցաւ՝ *շտեմարանի*
« մը մէջ՝ բազաւորին հրամանաւը, որ ետքը *ճանք*
« *հիսանգոմեամբ* մը պատժուելով՝ բանտարկեալը
« *արձակիլ տուաւ* ու բոլոր պաշտականներովը
« հանդերձ քրիստոնէայ եղաւ : »

Մանրագիր դրուած բառերը ըստ բաւականին
կըցուցընեն հեղինակին այսպիսի ծանօթ պատ-
մութեան մը ունեցած տեղեկութեան աստիճանը :

Սրբոյ Լուսաւորիչին պատմութենէն կանցնի
սրբոյն Մեսրոպայ այբուրենը հնարելուն, եւ Աս-

« connaissances actuelles sur ce sujet, il n'est pas
« toujours facile de distinguer entre le fabuleux et
« le vrai. » Nous croyons que si M. Dwight était ef-
fectivement au courant des connaissances actuelles sur
le sujet, il serait forcé d'avouer, avec un grand nom-
bre d'auteurs européens, qu'après l'histoire du peu-
ple hébreux, c'est celle de la nation arménienne qui
a le plus de certitude parmi les nations d'Asie. Dès
ce début, nous croyons apercevoir, dans l'ouvrage
de M. Dwight, une tendance propre à inspirer aux
Arméniens une certaine indifférence pour leurs an-
tiques gloires, afin de les attirer plus facilement
sans doute dans un système d'innovation religieuse.
C'est uniquement sous ce point de vue qu'on peut
expliquer la difficulté qu'il éprouve à mentionner
le courage des anciens Arméniens : « *Il paraîtrait*,
« dit-il, que les anciens Arméniens étaient une na-
« tion courageuse et guerrière. On les trouve sou-
« vent cités dans Xénophon. » Cela nous rappelle
la pénétration de celui qui, pour connaître ce qu'é-
taient les anciens Romains, feuilletait l'histoire de
Faustus de Byzance !

« Dans le principe, les Arméniens étaient idola-
« tres, et, d'après leurs historiens eux-mêmes, leur
« nation passa à deux reprises différentes au christia-
« nisme. » Il est certain qu'aucun historien arménien
n'a dit cela; le fait est que le christianisme a été
prêché en Arménie deux fois, et que la conversion
de toute la nation n'a eu lieu qu'à la suite de la se-
conde prédication.

« Vers cette époque, dit-il, — c'est-à-dire à la
« fin du IIIe siècle, — Grégoire, appelé aussi *Loussa-*
vorich » (lisez *Loussavoritch*, mot qui signifie *Illumina-*
teur, et non *Illuminé*, ainsi que M. Dwight voudrait
peut-être le faire croire), « issu du sang royal ar-
« ménien, embrassa le christianisme. Plus tard, il
« s'attacha à la personne du roi et fut cruelle-
« ment persécuté pour avoir refusé de prendre
« part au culte des idoles. *Il est dit* qu'il fut d'abord
« retenu prisonnier quatorze ans dans une cave,
« par ordre du roi, qui, ensuite puni par une grave
« maladie, fit relâcher le prisonnier et se fit chrétien
« avec toute sa cour. »

Les mots soulignés font voir assez le degré de
connaissance que possède l'auteur sur un événement
aussi célèbre.

Du récit du saint Illuminateur, il passe à celui
de l'invention de l'alphabet arménien par S. Mes-

տուածաշնչին քարգմանութեանը, եւ անմիջապէս կըլլարէ. « Սակայն մարդկային վարդապետութիւններն արդէն սկսեցին Քրիստոսի եկեղեցուն մէջ մտնել, ու երեսուրականութիւնը սկսեց եր հոգեկանութեան տեղը բռնել. այնպէս որ քեպէտ եւ կարելի չէ տարակուսիլն որ ճշմարիտ քրիստոնէայք ալ գտնուած չըլլան Հայոց եկեղեցուն հիմնադրացը մէջ, բայց աս ալ ստոյգ է որ այն լաւ ցորենին մէջ շատ մըն ալ որով կար : » Մեզի կերեւնայ քե Պ. Տուայքին ու իր սակաւաքիւ աշակերտներէն զատ՝ ոչ մէկ Հայ մը կայ եւ ոչ մէկ Յոյն կամ Ասորի կամ Արաբացի, եւ կամ Լատինացի քրիստոնէայ, բոլոր քե աստուածաբան, որ այս արատը դնէ Հայաստանեայց այն առնի եկեղեցուն եւ անոր հիմնադրաց վարդապետութեանը վրայ, այսինքն սրբոյ Լուսաւորչին եւ իր երանելի որդւոց եւ բողանցը, սրբոյն Սանակայ եւ Մեսրոպայ, Խորենացուն եւ Նոյիշէի եւ անոնց աշակերտներուն : Այսպէս խօսելու համար հարկ է եղեր բողոքական ըլլալ. ինչպէս որ լաւորդ ըսածներովն ալ կիմացնէն յոյն ինքն Պ. Տուայք.

« Հայոց աստուածաբանական գրքերուն ամենէն հինքն ու իրենց եկեղեցական գրուածքները արդէն սաստիկ բժաւորեալ են զանազան մոլորութիւններով. եւ կըտարակուսի՞ք քե այն եկեղեցուն քարոզացը մէջ մէկ հոգի մըն ալ գտնուած ըլլայ որ հասկընայ ու բացատրէ քե ինչ մեծ տարբերութիւն կայ այն փրկութեան մէջ որ մարդու կարծեցալ բարեգործութեամբը ըլլայ, եւ այն ճշմարիտ փրկութեան մէջ որ Աստուծոյ շնորհիւր կըլլայ : » Այս խօսքերէն այնպէս կիմացուի որ Պարոն Տուայքին համար՝ Աստուծոյ շնորհիւր միայն ըլլալու փրկութենէն զատ՝ ուրիշ ինչ հաւատոյ վարդապետութիւն ալ զրանով, ամենն ալ մոլորութիւն է. որովհետեւ զանազան մոլորութիւններ ըսելէն ետքը՝ իրրեւ ամենուն բովանդակութիւն՝ ասիկայ կըլիշէ : Հայոց եկեղեցուն գրքերէն անքիւ վկայութիւն կրնայինք բերել ու ցուցնել քե անոր փրկութեան՝ շնորհաց ու բարի գործոց վրայ ունեցած վարդապետութիւնը ամեն ժամանակ ալ Քրիստոսի ընդհանրական եկեղեցուն վարդապետութեանը համաձայն եղած է : Սակայն քե որ Պ. Տուայք ոտք կոխէ ու զարդական զանազանութիւն մը ուզէ այն փրկութեան մէջ որ բարի գործովք կըլլայ, եւ այն փրկութեան մէջ որ Աստուծոյ շնորհքովք պիտի ըլլայ, կըպատասխանենք իրեն քե

rob, et à la traduction de la Bible ; et il ajoute immédiatement : « Cependant déjà les doctrines humaines commençaient à pénétrer dans l'Eglise du Christ, et le formalisme remplaçait les sentiments ; en sorte que, bien qu'on ne puisse douter qu'il n'y ait eu de vrais chrétiens parmi les fondateurs de l'Eglise arménienne, il n'est pas moins vrai qu'au milieu de ce bon grain il se trouvait aussi beaucoup d'ivraie. » Il nous semble que, excepté M. Dwight et le petit nombre de ses élèves, il n'y a aucun chrétien, soit Arménien, soit Grec, soit Syrien, soit Arabe, soit Latin, encore moins aucun théologien, qui puisse entacher de la sorte l'orthodoxie de l'Eglise arménienne de cette époque et de ses fondateurs, c'est-à-dire de saint Grégoire et de ses bienheureux fils et successeurs, saint Isaac, saint Mesrob, Moïse de Khoren, Elisée et de leurs disciples. Il fallait donc être protestant pour parler ainsi ; ce qui ressort encore plus clairement de ce que M. Dwight dit ensuite :

« Les plus anciens livres de théologie et les liturgies de l'Eglise arménienne sont déjà fortement entachés d'erreurs. Il est douteux que, parmi les prédicateurs de cette Eglise, il s'en soit trouvé un seul qui ait senti et proclamé la profonde différence entre le salut par les prétendues bonnes œuvres de l'homme et le salut véritable par la véritable grâce de Dieu. » Il paraîtrait, d'après cette assertion de M. Dwight, que, excepté le salut par la grâce de Dieu, toutes les autres doctrines de l'Eglise ne sont que des erreurs ; puisque, après avoir proclamé l'Eglise arménienne comme fortement entachée d'erreurs, il ne cite que celle-ci. Nous pourrions lui prouver par une foule de passages non équivoques des livres théologiques et liturgiques de l'Eglise arménienne, que sa doctrine sur le salut, la grâce et les bonnes œuvres, a été de tous temps celle de l'Eglise universelle de Jésus-Christ. Cependant, si M. Dwight persistait à demander une distinction scolastique entre le salut par les bonnes œuvres et celui par la grâce de Dieu, nous lui répondrions :

Ա. Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սուրբ վարդապետները ոչ երբեք իրարու հակառակ սեպեր են սուրբ գրոց այս ըստ երեսօրինակու եւ ըստ իրին մի միայն վարդապետութիւնը, սորված ըլլալով յԱւետարանէն եւ ի սրբոց Առաքելոց, քե մեկ կողմանէ : « Որ հաւատայ եւ մկրտեցի՛ կեցցէ (Մարկ. Ժ2, 16), » եւ քե « Արդարն ի հաւատոց կեցցէ (Ամբակ. Բ, 4) . » մեկալ կողմանէ « Հաւատք առանց գործոց մեռեալ են . » (Յակոբ. Բ, 20) : »

Բ. Հայոց երանելի վարդապետներուն ատենը քե որ Այետիոսեանց ու Եւնոմեանց, Բեգուինեանց ու Լուսերականաց կարծիքները Հայաստան մուտ գտնելին, տարակոյս չկայ որ Պարոն Տուայրին փնտռած խնդրոյն լուծումն ալ փառաւորապէս տուած կըլլային, բայց յայտնի է քե իր չախորժած կերպովը : Կերեւայ քե ինքն ալ նոյն բանը գուշակեր է. որովհետեւ համարձակ վրայ կըրերէ քե « Եւ այսպէս Հայոց եկեղեցին իր սկզբնաւորութենէն ի վեր՝ *չէշ կերպով սահմանեալ* քրիստոնէութիւն մը ընդունելով, դիւրաւ սահեր է այն « դարուն կործանման գառ ի վայրէն, մինչեւ որ « բոլորովին ընկեր է եկեղեցական ձեւականութեան մէջ : »

Իսկ քե ինչ է այս ձեւականութիւն ըսածը՝ աղէկ որ ինքը կըբացատրէ ու չքողուր որ բարեմիտ Հայը շուարի կամ տարակուսի. « Ձեւերու եւ « վարդապետութեանց կողմանէ, Յունաց Հայոց « եւ Հոռոմայեցեաց եկեղեցիները մեծամեծ նմանութիւններ ունին, կըսէ, իրարու : » Եւ երբ հարցընես քե ինչ բանի մէջ են այս նմանութիւնները, վրայ կըրերէ զարմանալի միամտութեամբ մը եւ կամ անգիտութեամբ. « Ամենուն մէջ ալ « քահանաներն ու խորհուրդները գրերէ բոլորովին բռնած են Բրիստոսի տեղը. անկեց « ի գառ այն երեք եկեղեցիները այս մեծ նմանութիւնն ալ ունին իրարու հետ որ ամենքն ալ կա- « ընտր բանի մը տեղ կըղենն այս տեսակ հարց- « մունքները. Խորհրդոց մէջ ամենէն պատուա- « ւորը ձրն է : Տօնացուցին ամենէն մեծ սուրբը « ձրն է : Անոր պատկերը ձր նկարիչը պիտի « նկարէ : Այն պատկերը կտաւ ի վրայ պիտի նկա- « րուի, մարմարիոնէ՞ պիտի փորուի քե պղնձէ « պիտի քափուի : » — Ձենք հասկընար քե այս- « պիտի ծիծաղաշարժ գրպարտութիւնները ինչպէս կըյարմարին բողոքական քարոզչաց հռչակեալ ծանրութեանը հետ :

Սրբոց բարեխօսութիւնը Հայոց եկեղեցին ալ

1° Que les saints docteurs de l'Eglise d'Arménie n'ont jamais regardé comme deux choses opposées la grâce et les bonnes œuvres ; ils ont constamment enseigné ce qu'ils avaient appris de l'Evangile et des saints Apôtres, que : d'une part, « Celui qui croira « et qui recevra le baptême sera sauvé (MARC, XVI, v. 16), » et que « Le juste vivra de sa foi (HABAC. II, v. 4) » ; que, d'autre part : « Sans les œuvres la foi « est morte (JACQ. II, v. 20). »

2° Que, si du temps des bienheureux docteurs de l'Eglise arménienne les erreurs des Aétiens et des Eunoméens, des Beggards et des Luthériens s'introduisaient dans l'Arménie, il n'y a pas de doute qu'ils auraient donné victorieusement la réponse à la question de M. Dwight, quoique dans un sens qui, peut-être, ne lui serait pas agréable ; ce que, d'ailleurs, M. Dwight paraît avoir pressenti, car il ajoute : « C'est ainsi que, recevant dès son origine « un christianisme mal défini, l'Eglise arménienne a « pu plus facilement glisser sur la pente de déca- « dence générale de cette époque, jusqu'à ce qu'elle « fût complètement tombée dans le formalisme ec- « clésiastique. »

L'Arménien de bonne foi, ne sachant ce que c'est que ce *formalisme*, pourrait sans doute s'en inquiéter ; M. Dwight le prévient, en expliquant lui-même son expression trop philosophique : « Quant aux « formes et aux doctrines, dit-il, les Eglises grec- « que, arménienne et romaine ont de grandes res- « semblances. » Voulez-vous savoir en quoi consistent ces grandes ressemblances ? M. Dwight va vous le dire sans se faire attendre : « Dans les unes « comme dans les autres, les prêtres et les sacre- « ments sont presque entièrement substitués au « Christ ; ces trois Eglises ont de plus ce grand trait « commun : c'est qu'elles attachent une grande im- « portance à des questions comme celle-ci : Quel « est le plus précieux des sacrements ? Quel est le « saint le plus grand du calendrier ? Quel peintre « doit faire son portrait ? Sera-t-il reproduit sur la « toile, sculpté en marbre ou coulé en airain ? » En vérité, nous ne concevons pas comment ces accusations ridicules, pour ne pas dire autre chose, pourraient s'accorder avec la prétendue gravité de messieurs les missionnaires américains !

Voulez-vous voir maintenant de quelle manière

միւս եկեղեցեաց պէս կրնողն ըսելու տեղը տես
 քէ ինչ այնպիսի կերպով կըրացատրէ. « Մար-
 « դուս սիրտը կըկարճաւ երբ կըտեսնէ քէ այն
 « եկեղեցւոյն աղօթագրքին մէջ մեծօրէն մը կայ
 « ջիշխու գթիտու իբրեւ միջնորդ, այլ միշտ
 « անոր տեղը Մարիամու կամ սրբոյ մը անունը
 « յիշելու. ուստի անդադար կըլսես որ ժողո-
 « վուրը (սրբոյ) Կուսին բարեխօսութիւնը կըլի-
 « շէ, եւ ոչ թէ Փրկչին »: Այս տեսակ գրուած-
 քը որքա՞նի ալ ծանր ըլլայ՝ քիչ երեցեր է
 Պ. Տուայրին. ուզեր է որ գէշայրը հոս ալ աւելի
 պատահակեցի ցուցնէ քան գնոյներն ու Լատին-
 ները. բայց քէ ինչ կերպով, չենք գիտեր. վասն
 զի իրաւքննէ ալ չենք հասկընար քէ ինչ ըսել
 կուզէ այս խօսքերովս որ անմիջապէս կըլսար.
 « Այս կողմանէ Հայերը աւելի ալ ցած են (կամ
 « վար են) քան գլոյներն ու լատինները. վասն
 « զի այս յատինքս հռոմէականացիք միայն գԳրիս-
 « տոս՝ անոր միջնորդութեան պաշտօնին մէջ
 « արարածներ ընկերակցելով, իսկ Հայերը գին-
 « քը բոլորովին վար ձգեցին անունէն »:

Չենք գիտեր քէ Պ. Տուայր Հայոց եկեղեցւոյն որ
 աղօթագրքին մէջ գտեր է այս գԳրիստոս իր միջնոր-
 դութեան անունէն վար ձգելու անխմանալի գործ-
 դութիւնը. արդեօք ժամագրքին մէջ քէ Մարտո-
 ցին, Հաղոցին քէ Նարեկին: Հապա ինչպիսի ըսէ
 երբոր յիշեցնենք իրեն այս վերջինը շարադրող
 սրբոյն Փրկչորի. Նարեկացւոյ խօսքը որ կըսէ
 յայտնապէս. « Զի քէ յանձն առերմեռանել վասն
 « իմ, Սատուած եւ Տերդ բոլորեցուն, որքա՞նի հա-
 « ճեսցիս եւ այժմ վտանգաւորս կրից կարեկցել,
 « ընդ իմ պարտաւորիս միշտ աղօթեմքով ազգակցաւ
 « մարմնոյդ առելոյ ի մենջ՝ առ համապատիւդ քո
 « Հայր »:

Ինչ եւ իցէ, յաշորդ հատուածը պարզ կըհասկը-
 նանք ու ճշմարտութեանը կըվկայենք. « Առանձ-
 « նական խոստովանութիւն, արձակումն իմեղաց՝
 « տուեալ ի քահանայէ, ապաշխարանք, գոյա-
 « ւորութիւն, ի ձեռն մկրտութեան վերածնու-
 « րիւն, բարեխօսութիւն հրեշտակաց եւ սրբոց,
 « րաց եւ պատկերաց, աղօթք վասն ննջեցելոց,
 « բովանդակ այս վարդապետութիւնները ինչպէս
 « որ կան հոռիմեական եկեղեցւոյ մէջ, նոյնպէս
 « ալ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ կան, թէպէտ է ընդ-
 « հանրական ժողովի մը որոշմամբ չեն մտած մէջը »:

M. Dwight se plaît à exposer la croyance de l'Eglise
 arménienne, conforme à celle des autres Eglises, à
 l'intercession des saints? Ecoutez: « Il est pénible
 « de voir avec quel soin on évite, dans le livre des
 « prières de cette Eglise, de citer Jésus comme mé-
 « diateur, lui substituant partout le nom de Marie
 « ou d'un saint; aussi entend-on constamment le
 « peuple invoquer l'intercession de la Vierge et non
 « celle du Sauveur. » M. Dwight ne se contente pas
 de cette manière, très-peu exacte, de parler; il
 cherche à faire paraître les Arméniens, aux yeux
 de ses lecteurs, plus méprisables encore sous ce
 rapport que les Grecs et les Latins. Y-a-t-il réussi?
 Nous ne le savons pas, parce que, à vrai dire, nous
 ne comprenons pas ce qu'il veut dire par ces mots:
 « Sous ce rapport, les Arméniens sont encore au-
 « dessous des Grecs et des Latins; car ces derniers
 « n'ont qu'abaissé le Christ en lui associant des
 « créatures dans son rôle de médiateur, tandis que
 « les Arméniens l'ont complètement détroné. »

Nous ne savons pas dans quel livre de prières de
 l'Eglise arménienne M. Dwight a découvert cet incon-
 cevable acte de détronisation du Christ de son rôle
 de médiateur? Est-ce dans le *Bréviaire*, ou dans le
Rituel, ou dans le *Missel*; ou bien dans le *Nareg*?
 Mais que dirait-il si on lui répétait ce que saint Gré-
 goire, auteur de ce dernier livre de prières des Ar-
 ménians, a dit solennellement: « Car si vous avez
 « bien voulu mourir pour moi, ô mon Dieu, Sei-
 « gneur de l'univers, à plus forte raison vous vou-
 « drez bien avoir pitié de mon état déplorable, en
 « adressant constamment à votre Père consubstantiel
 « des prières pour moi, grand pécheur, par la média-
 « tion de ce corps, homogène au nôtre, dont vous
 « vous êtes revêtu. »

Quoi qu'il en soit, nous comprenons mieux et
 nous approuvons complètement ce que dit ensuite
 M. Dwight: « La confession auriculaire, l'absolu-
 « tion des péchés par le prêtre; les pénitences, la
 « transsubstantiation, la régénération baptismale,
 « l'intercession des anges et des saints, l'adoration
 « de la croix, des reliques et des images, les priè-
 « res pour les morts, toutes ces doctrines se trou-
 « vent dans l'Eglise arménienne aussi bien que
 « dans l'Eglise romaine, quoiqu'elles n'y soient pas
 « par l'autorité d'un concile général. » Nous avons sou-
 ligné exprès la dernière phrase de ce passage, dont

Դիտմամբ մանր գրով դնենք այս վերջի խօսքը՝ որուն ինչ մտքով գրուած քլայք դիւրին չէ հասկընայ : Կերենայ որ Պ. Տուայք միտքը դրած է քեքրիստոնեական հաւատոյ վարդապետութիւնները չեն կրնար ընդունելի քլայ մէկ ազգի մը՝ մինչեւ որ անկէպէն ընդհանրական ժողով մը չընէ : Իրացընէ Ամերիկացի քաղաքացոյ մտածութիւն : Կարծելով քէ Հայք հռովմեական եկեղեցիէն առեր են վերոյիշեալ վարդապետութիւնները, երեսուն կըզարնէ քէ ինչպէս առանց ընդհանրական ժողովի զանոնք ընդունել են :

Մեզի կերենայ որ միտքը այդ ծուռ ենթադրութիւնը դրած ալ քլայ են, ընդհակառակն պիտի ըսէ քէ ուրեմն Հայք այն վարդապետութիւնները ուղղակի սովորել են ի սրբոյ Լուսաւորչէն եւ անոր յաջորդներէն, եւ ոչ քէ մասմաւոր եկեղեցիէ մը, երէ այնպէս համարի գնովմեականը . ուստի եւ հարկ չեն սեպած եւ ոչ ազգային ժողով ընել, բոլ քէ ընդհանրական ժողովի ապասել :

Բայց Պ. Տուայքին միտքը Հայոց եկեղեցոյն ուղղութիւնները պատմել չէ, հապա պակասութեանց մէջ բաբխուած երեցընել զանկայ, որպէս զի կարենայ վրայ բերել քէ « Այսպիսի եկեղեցի մը՝ յորում փրկագործ աւետարանական « վարդապետութիւնը այսպէս բոլորովին այլան- « դակուած, ու անոնց տեղը մարդկային գիտե- « թով լեցուած է, հարկաւ կարօտ է նորոգու- « րեան : Յիշենք (կրսէ) որ միլիոններով մահմե- « տականներ (բողոնք Հրեաները) որոնց մէջ « կըզտնուի այս աւրուած եկեղեցին, քրիստո- « նեութեան վրայ ինչ տեղեկութիւն որ ունին՝ « այն սուտ վարդապետութիւններէն ու աւելոր- « դապաշտական արարողութիւններէն կառնուն, « եւ անկեց առաջ եկած նախապաշարմունքները « չենքողոր որ այն ժողովուրդներն աւետարանի « լոյսն ընդունին . ուրեմն ո՞չ ապաքէն մեր « պարտքն է անոնց ճամբուն վրայէն այս գայ- « բակղութեան քարը վերցընել : Այս ընդհանրա- « կան ջարեաց դեմ ինչ ճար ընելու է, բայց երէ « աշխատիլ այս մասնաւոր ժողովուրդը դարձը- « նելու եւ Քրիստոսի Աւետարանին պարզու- « րեանն ու յստակութեանը բերելու : »

Պ. Տուայքին կրնայինք հարցընել որ երէ Հայաստանեայց եկեղեցին Յունաց եւ Լատինացոց վարդապետութիւններն ունի, արդեօք ինչո՞ւ համար ձեզի պէս նախանձայոյ՞ քարոզիչք չեն աշխատիր նախ զայն մեծամեծ եկեղեցիները դարձի բերելու, եւ (ինչպէս որ կրսէք) *հորոգելու* : Կրկա-

il est difficile de saisir le véritable sens. M. Dwight paraît être d'avis que les doctrines de l'Eglise de Jésus-Christ ne sauraient être acceptées par une nation quelconque sans l'intervention d'un concile général. Idée vraiment américaine ! Il prétend que les Arméniens ont emprunté toutes ces doctrines à l'Eglise romaine, et il leur reproche de l'avoir fait sans consulter un concile général !

Il nous semble que, si M. Dwight était vraiment persuadé, il aurait dû dire au contraire que les Arméniens ont reçu ces doctrines *directement* de saint Grégoire l'Illuminateur et non d'une Eglise particulière, si telle est pour lui l'Eglise de Rome ; et c'est pour cela qu'ils n'ont pas jugé nécessaire la convocation même d'un concile national pour les adopter.

Mais M. Dwight est bien loin de vouloir rendre compte de l'orthodoxie de l'Eglise arménienne ; tous ses efforts tendent à la faire paraître plongée dans toutes les erreurs imaginables, afin de pouvoir ajouter : « Une Eglise où la doctrine évangélique « du salut est si complètement dénaturée et rempla- « cée par des inventions humaines, a certainement « besoin d'une réforme. Quand on se souvient que « des millions de mahométans (sans parler des juifs), « au milieu desquels se trouve cette Eglise dégé- « née, puisent leurs seules notions du christia- « nisme dans ces fausses doctrines et ces pratiques « superstitieuses, et que les préjugés qui en résul- « tent s'opposent à ce que ces peuples reçoivent « les lumières de l'Evangile ; n'est-il pas évident « que c'est un devoir pour nous d'écarter de leur « route cette pierre d'achoppement ? Qu'y a-t-il à « faire contre ce mal général, si ce n'est de travail- « ler à la conversion de ce peuple particulier pour « le ramener à la simplicité et à la pureté de l'E- « vangile du Christ ? »

Nous aussi, nous pourrions demander à notre tour à M. Dwight : S'il est vrai que l'Eglise arménienne n'a d'autres doctrines que celles des Eglises grecque et latine, pour quelle raison, vous tous, zélés missionnaires, ne dirigez-vous pas d'a-

խենք որ չըլլայ քէ այնպիսի պատասխան մը ստիպուի տալ՝ որուն վրայ իրմէ աւելի մենք ամբշնանք... ուստի եւ տրտում տխուր կըլունք : Բայց մեկալ խօսքը ամենեւին չենք ընդունիր որ կըսէ որ իբր քէ Հայերն են արգելք մանմետականաց բողոքական դառնալուն : Եթէ Պ. Տուայք իր աշակերտներովը *սարդ* եւ *յտակ* աւետարան մը կըքարոզէ, ոչ ապաքեն Հայոց եկեղեցւոյն այնպիսի չափազանց *սարդութեան* հետ ու ըլլալը իրեն ձեռքը աւելի զօրաւոր գործիք մը պիտի ըլլայ զմանմետականները անկէ խորշեցնելու եւ իրեն քաշելու : Թող ուրեմն Հայոց օձիքը բողոք, մանմետականաց ետեւէն իյնայ՝ քէ որ կընայ, քերես *էկամուս մի* ընէ անոնցմէ.... :

(Մնացածը յաջորդ անգամ :)

(La suite au prochain numéro.)

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԱՆԳՂԱՌՑ ԵՐԿԱՐՈՒԴԱՆԵՐԸ.

Պ. Սքէֆենսըն մեծանուն անգղիացի ճարտարապետը մօտերս հետաքրքրական տեղեկութիւն մը տուեր է Լոնտոնի ձեմարանին՝ Անգղիոյ մէջ եղած երկարութիւններուն վրայ : Այս տեղեկութեան զլխաւոր մասունքը յիշատակենք :

Բովանդակ Բրիտանական տերութեան (այսինքն Անգղիոյ, Սկոտլանտի եւ Իռլանտայի) մէջ եղած ու ընդնցած երկարութիւններուն երկայնութիւնն է 8054 անգղիական մղոն (1288 քիւրմէրքէն աւելի). ըսել է որ եթէ այս երկարութիւնները ծայր ծայրի դրուին մէկ գծի վրայ, երկրագնդին չորս բոլորը պատող շրջանակ մը կըծնաւցնեն ու կաւելնան ալ :

Այս երկարութիւններուն ծախքը եղեր է 280 միլիոն լիւրայ սրեռլին, որ ըսել է եօթնհար միլիոն Ֆրանք : Երկարութիւններուն վրայ բանող շոգեգործիւններուն քիւր 5000 է, կառքերունը 150 հազար : Ասոնց շարժմանը համար տարին 2 միլիոն տակառաջափ ածուխ կէրքայ (մէկ տակառաջափն է 1016 քիլոկրամ). ըսել է քէ ամեն մէկ վայրկեանին 4 տակառաջափ ածուխ

Eglises et à les réformer, comme vous le dites ? Mais nous craignons que M. Dwight ne soit forcé de nous faire une réponse dont lui-même, aurait certes plus à rougir que nous... Nous préférons rester tristes et silencieux sur ce point. Toutefois, ce que nous ne pouvons accepter en aucune façon, c'est cette autre assertion par laquelle il semble soutenir que ce sont les Arméniens qui empêchent les mahométans de se convertir au christianisme. Si M. Dwight et ses disciples ne prêchent qu'un Evangile pur et simple, nous croyons que l'éloignement de l'Eglise arménienne d'une pareille simplicité devrait leur servir d'armes puissantes pour en détourner les mahométans et les attirer vers eux-mêmes. Nous lui conseillons de laisser en paix les Arméniens et de s'adresser aux mahométans, si toutefois il le peut ; peut-être fera-t-il un prosélyte.

կըվառի որ 20 տակառաջափ շուր շոգի դառնայ :

Ամեն տարի 20,000 տակառաջափ երկար կէրքայ նորոգութեանց համար, 500 հազար ալ ծառ :

Երկարութիւններուն վրայ գործածուող մարդկանց համարանքն է 150 հազար հոգի : Թէ որ ատոնց կանայքն ու գաւկեմերն ալ մէկտեղ հաշուես, կըլլան գրեթէ 500 հազար հոգի :

Բոլոր այն երկարութիւններուն վրայ 1854 տարւոյն մէջ 111 միլիոն մարդ ճամբորդութիւն ըրեր է : Նոյն տարին երկարութիւններն եկած ստակը եղեր է 20 միլիոն 215,000 լիւրայ սրեռլին :

Երկարութիւններուն վրայ պատահած փորձանքները սրջափ ալ շատ երեւնան, մէկ մէկու վրայ հաշուելով՝ կըտեսնուի որ 7 միլիոն 195,545 ճամբորդին մէջ միայն վնասուած կըլլայ :

Երբոր մէկ երկրի մը մէջ այսչափ դիւրութիւն կայ երբեւեկութեան ու փոխադրութեան, այն երկրին հարստութիւնն ու ամեն տեսակ յաջողութիւնը յիշաւի պէտք չէ որ զարմանալի երեւնայ :